

Doi: 10.56737/2953-7843-2024.01-153

ՑՈՒՑԱԿ ՎԱԼԵՐԱԳՐԱՅԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԴԻԷՆՆԻ՜

Անժխատելի իրողություն է, որ գիտություն շատ ոլորտների՝ յատկապես հայագիտության տարբեր ճիւղերի զարգացման գործում ձեռագրերից ոչ պակաս կարեւոր նշանակություն ունեն արխիւային փաստաթղթերը՝ իբրեւ զանազան հետազոտությունների ապացուցողական հիմքեր, տեսական հիմնաւորումների փաստական ստուգությունը հաստատող վկայություններ: Վաւերագրերի ոչ պատշաճ, առանց գիտական սկզբունքների կատարուած ցուցակագրությունները որոշակի դժուարություններ են ստեղծում ուսումնասիրողների համար, մեծ չափով բարդացնում նրանց աշխատանքը: Ահա այսպիսի խնդիրների են առնչուում հետազոտողները, երբ անհրաժեշտություն է առաջանում, օրինակ, ուսումնասիրել Երեւանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիւի կաթողիկոսական դիւանում պահուող մեծաքանակ ձեռագիր վաւերագրերը՝ ամենատարբեր գրություններ, ինչպիսիք են նամակներ, կոնդակներ, հրամանագրեր, հրովարտակներ, օրհնություններ, համախօսականներ, հաւաստագրեր, վճիռներ, երդմնագրեր, հաշուեմատեաններ, նուիրակութեան մատեաններ, բանադրանքի, դաշնագրութեան, միւխթարական, առք ու վաճառքի թղթեր, հաւատարմագրեր, կտակներ, հարցման գրեր, հարկ ու ծախսի մատեաններ, զեկուցագրեր, խնդրագրեր, տեղեկագրեր, կալուածագրեր, գոյքացուցակներ, պարտամուրհակներ եւ այլն: Ի տարբերություն ձեռագրացուցակների՝ վաւերագրերի ցուցակներ՝ կազմուած գիտական ընդունուած հիմունքների պահպանումով, հրապարակի վրայ գրեթէ չկան, եւ դա մեր լուրջ բացթողումներից է:

^{1*} Ստացուել է՝ 10.01.2024, գրախօսուել է՝ 18.01.2024:
Էլ. հասցէ՝ asa-saryan@yandex.com, lidateloian1975@gmail.com:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչությունը, այդ բացը լրացնելուն հետամուտ լինելով, նորերս լոյս է ընծայել Մաշտոցի անուան Մատենադարանի արխիվի կաթողիկոսական դիւանի ցուցակի Ա. հատորը²:

Ստուարածաւալ այս հատորի տպագրութիւնն իրականացուել է «Մարգիս Գաբրիէլեան» հիմնադրամի հովանաւորութեամբ: Ցուցակը հրատարակուել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչական խորհրդի եւ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ: Այն ամփոփում է 413 վաւերագրի նկարագրութիւն: Գրախօսուող հատորի խմբագիրն է Մաշտոցեան Մատենադարանի արխիւի եւ արխիւագիտութեան բաժնի վարիչ, պատմական գիտութիւնների թեկնածու Արմէն Մալխասեանը, որը նաեւ հաշուառել, մշակել ու նկարագրել է սոյն հատորում հրատարակուած 333 միաւոր վաւերագիր, հեղինակել է ներածութիւնը եւ կազմել է ցանկերը: Ներկայ հատորում զետեղուած վաւերագրերից 53 միաւորի հաշուառումը, մշակումը եւ նկարագրութիւնը կատարել է Նաիրա Մարտիրոսեանը, 19-ինը՝ Անահիտ Ասատրեանը, եւ 8-ինը՝ Լուսիկ Ստեփանեանը:

Յայտնի փաստ է, որ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ձեռագրերի հաւաքածուի հիմքը կազմում է Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի նախկին գրատան հաւաքածուն: Նոյնը վերաբերում է Մատենադարանի արխիւի հաւաքածուին: Մատենադարանի՝ 509 հազարից աւելի փաստաթղթեր պարունակող արխիւի մաս կազմող կաթողիկոսական դիւանում պահուող վաւերագրերի ընդհանուր քանակը ստոյգ յայտնի չէ. կաթողիկոսական դիւանում առկայ միայն հայերէն հաւաքածուի վաւերաթղթերի քանակի վերաբերեալ ներածութեան մէջ նշուում է երեք տարբեր տուեալ՝ 35 761 (ըստ Լ. Խաչիկեանի³ հաղորդման), 36 456 (Մատենադարանի արխիւի «Ցուցակ ցուցակաց»-ի տուեալներով) եւ 42 123 (արխիւի նախկին վարիչ Ա. Ադամեանի⁴ տեղեկութիւնների համաձայն): Ներկայ հրատարա-

² Ցուցակ կաթողիկոսական դիւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանի արխիւի, հտ. Ա., վաւերագիրք 1—413 (թղթապանակ 1—7), կազմ.՝ Ա. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ, Ն. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ, Ա. ԱՍԱՏՐԵԱՆ, Լ. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ, խմբ.՝ Ա. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ, Սբ. Էջմիածին, 2023, 1060 սիւնակ, 532 էջ (այսուհետ սոյն հատորին յղումները տե՛ս շարադրանքում կամ տողատակերում՝ փակագծերի մէջ նշուած միայն համապատասխան սիւնակը):

³ Լ. ԽԱՉԻԿԵԱՆ, Մատենադարանը անցեալում եւ խորհրդային իշխանութեան տարիներին, «Բանբեր Մատենադարանի», 1958, հտ. 4, էջ 18:

⁴ Ա. ԱԴԱՄԵԱՆ, Մատենադարան հիմնարկի արխիւային ֆոնդերը (անտիպ), Երեւան, 1978, էջ 3: Ինչպէս երեւում է ներածութեան հետագայ շարադրանքից, խմբագիրն առաւել արժանահաւատ է համարում հենց Ա. Ադամեանի բերած տուեալը՝ նշելով, որ կաթողիկոսական դիւանի արխիւային հաւաքածուն «տեղադրուած է 1—262 թղթապանակներում,

կութեամբ նախ եւ առաջ վերջնականօրէն կյստակեցուի վաւերագրերի ճշգրիտ քանակի հարցը: Սակայն, պարզ է, որ ամենեւին դա չէ հատորը կազմողների հիմնական նպատակադրումը. ներկայ հատորով սկսում է կաթողիկոսական դիւանում գտնուող շուրջ 40 հազար վաւերագրերի հրատարակման անչափ կարեւոր գործը, որի անհրաժեշտութիւնը մեր գիտական հանրութիւնը շատ վաղուց էր զգում: «Ներկայ հրատարակուող բազմահատորեակի միջոցով,— կարգում ենք ներածութիւնում,— գիտական շրջանառութեան մէջ կդրուեն ամբողջական ու մանրամասն տեղեկութիւններ» (սիւնակ 5): Բանն այն է, որ թեպէտ տեւական ժամանակ է, ինչ կազմուած է Մատենադարանի՝ կաթողիկոսական դիւանի վաւերագրերի մեքենագրուած կարճառօտ ցուցակը, այն ամբողջութեամբ չի բաւարարում նրանից օգտուողների պահանջմունքները, քանի որ առկայ են բազմաթիւ թերի տեղիներ, որ վերաբերում են ինչպէս փաստաթղթերի նկարագրութիւններին, այնպէս էլ ընդհանուր ցուցակներում հանդիպող կրկնութիւններին: Այսպէս, օրինակ, նոյնն են կաթողիկոսական դիւանի թղթապանակ հմր. 2-ի թիւ 14ա⁵ եւ թղթապանակ հմր. 257-ի թիւ 6 վաւերագրերը: Խօսքն ամբողջապէս նոյնական մի փաստաթղթի մասին է՝ վերոնշեալ մեքենագիր ցուցակում նկարագրուած տարբեր համարների տակ: Այս դէպքում տարբերութիւնները վերաբերում են միայն վաւերագրի նկարագրութիւններին: Բերենք նոյն ցուցակում հաշուառուած թղթպ. հմր. 2-ի թիւ 14ա վաւերագրի նկարագրութիւնը. «Նոր Կալկաթայի հայերի շնորհաւորական նամակը Սիմէոն կաթողիկոսին, նրա կաթողիկոսական գահ բարձրանալու առթիւ: 1764 թ. 10 փետրուար, Կալկաթայ, մեծ. 47,5 X 32»: Թղթպ. հմր. 257-ի թիւ 6 վաւերագիրը նոյն ցուցակում աւելի մանրամասն է նկարագրուած. «Կալկաթայի մի խումբ հայերի գրութիւնը «նորապսակ» կաթողիկոսին՝ նախ իրենց հնազանդութիւնն ու ուրախութիւնն են յայտնում նրան, յետոյ գրում են, որ Յակոբ կաթողիկոսի հրամանով Կալկաթայ եւ Զուղա է եկել Յովհաննէս վարդապետը որպէս էջմիածնի նուիրակ, որը բերել է մեռն եւ բաժանել եկեղեցիների վրայ: 10/2—1764 թ., Կալկաթայ, մեծ. 41,8 X 33»: Ընդ որում՝ երկու փաստաթղթերն էլ (իրականում՝ մէկը) նշուած մեքենագիր ցուցակում ներ-

պարունակում է 42123 միաւոր վաւերագիր, վաւերագրերի ծայրային թուականները՝ 1441—1975 թթ.» (սիւնակ 32):

⁵ Ներկայ հատորում սոյն նամակը (կազմողները խորագրել են «Գրութիւն») թուագրուած է 88 համարով (սիւնակ 221—222):

կայացում են «բնագիր, ձեռագիր» նշումով: Նմանօրինակ եւ այլ կարգի անճշտութիւնները կարող են հետեւանք լինել այն բանի, որ հաւանաբար ցուցակը կազմուել է տարբեր ժամանակներում, տարբեր մարդկանց կողմից, նոր ստացուած փաստաթղթերը մուտքագրելուց առաջ անհրաժեշտ ձեւով չեն ստուգուել եւ ցուցակագրելիս չեն համեմատուել արդեն իսկ ցուցակում առկայ նիւթերի հետ: Մատենադարանի արխիւային նիւթերի նկարագրութիւններում առկայ թերութիւնները, ցուցակների կազմման գործում նկատուող ոչ համակարգուած մօտեցումը Ա. Մալխասեանը բացատրում է հետեւեալով. «Քանի որ Մատենադարանն ամբողջ աշխարհում յայտնի է որպէս ձեռագրերի խոշոր կենտրոն, այդ իսկ պատճառով արխիւային նիւթերի ուսումնասիրութիւնն անհրաժեշտ ծաւալներով չի իրականացուել: Դրանից բացի, երկար ժամանակ տիրել է այն մտայնութիւնը, որ վերադաս մարմինների կարգադրութեամբ արխիւային այս նիւթերը մի գեղեցիկ օր կյանձնուեն մէկ այլ հաստատութեան...» (սիւնակ 5): Ինչեւէ, ներկայ հրատարակութեամբ եւ ակնկալուող մօտաւորապէս մէկ տասնեակ հատորներով կլրացուեն կամ նուազագոյնի կհասցուեն նաեւ բոլոր հնարաւոր վրիպումները եւ սխալաշատ տուեալները, որ կարելի է գտնել նախորդ շրջանի ցուցակագրողների աշխատանքներում:

Հատորը բացում է ծաւալուն ներածութեամբ (5—48 սիւնակներ): Այստեղ հեղինակը բաւական մանրամասնօրէն անդրադառնում է «Մատենադարանի արխիւի գոյացման պատմութեան ընդհանուր ուրուագծերին», ինչն առանձին մեծ ուսումնասիրութեան նիւթ է: Առաջաբանում, մեր կարծիքով, առաւելաբար հարկ էր կենտրոնանալ մասնաւորապէս կաթողիկոսական դիւանի մաս կազմող վաւերագիր նիւթերի արխիւի ստեղծման պատմութեան լուսաբանման վրայ, քանի որ հատորը (հրատարակուելիք միւս հատորների հետ) վերաբերում է միայն հայրապետական դիւանում առկայ փաստաթղթերի նկարագրութեանը: Սակայն պէտք է ասել, որ դրանից բոլորովին չի նսեմանում աշխատութեան արժէքը:

Ներածութեան մէջ հանգամանալից ներկայացում են նաեւ այն սկզբունքները, որոնցով առաջնորդուել են կազմողները բազմահատոր սոյն ցուցակը կազմելիս: Հիմնական սկզբունքը՝ վաւերագրերը հաշուառուել, մշակուել եւ նկարագրուել են՝ հիմք ընդունելով ձեռագրացուցակների կազմութեան համար սահմանուած չափանիշները. «Այստեղ վաւերագիրը հաւասարեցուած է ձեռագիր մատեանին՝ զանազանուելով իրեն բնորոշ առանձնայատկութիւններով» (սիւնակ 5): «Հետեւապէս,— շարունակում է

խմբագիրը,— ներկայ հրատարակուող ցուցակի համար լաւագոյնը եւ օրինակելին Մաշտոցի անուան Մատենադարանի հայերէն ձեռագրերի Մայր ցուցակ կոթողային աշխատութեան կիրառած հարցակարգն է⁶» (սիւնակ 40): Իհարկէ, պայմանաւորուած վաւերագրերի իւրայատուկ կողմերով, ձեռագրերի նկարագրութեան հարցակարգի կէտերն աւելացուել են՝ 30-ից հասցուելով 38-ի: Գաղտնիք չէ, որ «ձեռագրացուցակների համար տարողութեան (հզօրութեան) չափանիշ հանդիսացող հանգամանքներից մէկը⁷», եթէ ոչ ամենակարեւորը, հենց «հարցակարգի հարստութիւնն» է: Դրանով եւս գրախօսուող ցուցակը շատ կարելոր առաւելութիւն է ստանում:

Ներածութիւնում Ա. Մալխասեանը տուել է նաեւ հատորում յաճախ գործածուող մի շարք բառերի կրճատումներն ու յապաւումները, անդրադարձել է շարադրանքում կիրառուած կէտադրութեանը, ներկայացրել ցուցակում օգտագործուող պայմանական նշանները (սիւնակ 45—47):

Գրախօսուող հատորի արժանիքների շարքում աւելորդ չենք համարում առանձնացնել նաեւ զանազան ցանկերը՝ զետեղուած գրքի վերջում (սիւնակ 885—1056): Այդ ցանկերի միայն քանակի (15) արձանագրումը լաւագոյնս խօսում է հատորի մէկ այլ էական արժանաւորութեան մասին: Գիտական բարձր բարեխղճութեամբ կազմուած այդ ցանկերը կօգնեն գիտութեան համապատասխան բնագաւառները ներկայացնող մասնագէտներին դիւրինութեամբ գտնելու իրենց ուսումնասիրած նիւթին առնչուող փաստաթղթերը:

Մաշտոցի անուան Մատենադարանի արխիւի կաթողիկոսական դիւանի ցուցակի սոյն հրատարակութիւնը մեծ եւ կարեւոր մի ձեռնարկ է, որը հաստատապէս իր անգնահատելի նպաստը կբերի հայագիտութեան ամենատարբեր բաժինների զարգացմանը:

ԱՍԱՏՈՒՐ ՍԱՐԵԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու

ԼԻԴԱ ԹԵԼՈՅԵԱՆ

⁶ Յիշուած Մայր ցուցակի կազմողներն իրենց հերթին նախորդ շրջանի ձեռագրացուցակներից «լաւագոյնն ու օրինակելին» են համարել Յ. Տաշեանի «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա» (1895) աշխատութիւնը, որը «հայ ձեռագրացուցակաստեղծման բարձրակէտն է» (տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զեյթունեան, Փ. Անթաբեան, խմբագրութեամբ՝ Ա. Մնացականեանի, Օ. Եգանեանի, Երեւան, 1984, էջ ԽԲ.—ԽԳ.):

⁷ Սոյն տեղում, էջ ԽԲ.: